

Реалізація кримінально-

правової політики України шляхом застосування інституту звільнення від покарання та його відбування

О. С. Тубелець

здобувач кафедри кримінального права та процесу юридичного факультету Київського університету права НАН України

Представлена робота присвячена вивченню судової практики застосування кримінально-правового інституту звільнення від покарання та його відбування. Стаття є спробою аналізу судової практики у цій сфері, виявлення загальних тенденцій такої практики, а також особливостей у застосуванні окремих видів звільнення у порівнянні із напрямками здійснення кримінально-правової політики, проголошеними на законодавчому рівні.

Ключові слова: звільнення від покарання та його відбування, види звільнення від покарання та його відбування, державна політика у сфері застосування звільнення від покарання та його відбування.

Робота посвящена изучению судебной практики применения уголовно-правового института освобождения от наказания и его отбывания. В статье осуществляется попытка анализа судебной практики в этой сфере, выявления общих тенденций такой практики, а также особенностей применения отдельных видов освобождения в сравнении с направлениями реализации уголовно-правовой политики, провозглашенными на законодательном уровне.

Ключевые слова: *освобождение от наказания и его отбывания, виды освобождения от наказания и его отбывания, государственная политика в сфере применения освобождения от наказания и его отбывания.*

The article deals with the research of the judicial practice in the field of enforcement of release from a penalty. It draws our attention to analysis of judicial practice in this sphere, general tendencies of such practice and peculiarities of enforcement of certain kinds of release from a penalty detection in comparison with legislation directions in the field of realization criminal policy.

Keywords: *release from a penalty, kinds of release from a penalty, state policy in the field of enforcement of release from a penalty.*

Виконання покарання – завершальний етап процесу реалізації кримінально-правової норми. Саме під час виконання покарання досягається його мета: здійснення не тільки кари, «а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами».

Разом з тим, на сьогодні в науковій літературі наголошується, що досягнення мети покарання передбачає «не тільки обов'язковість його застосування до винного, а й достатність його виконання. Під достатністю розуміється такий обсяг застосування покарання, який свідчить про досягнення його мети. При перевищенні рівня достатності досягнута мета покарання може бути втрачена» [1, с. 328].

Визначення виду і міри кримінально-правового впливу відбувається не лише під час винесення вироку, а й може коригуватися в процесі виконання покарання, що здійснюється в межах кримінально-правового інституту звільнення від покарання та його відбування. Таким чином, кримінально-правова політика спрямова-

на на те, щоб індивідуалізація застосування заходів кримінально-правового впливу на конкретну особу здійснювалась протягом усього часу виконання вироку.

Чинним законодавством в основу підстав для звільнення покладено як ступінь суспільної небезпечності вчинених діянь (що визначаються видом та мірою призначеного покарання), так і ступенем виправлення засудженого (оцінка якого здійснюється на основі аналізу посткримінальної поведінки). Крім того, передбачається низка обов'язкових видів звільнення, які застосовуються у випадках, коли застосування кримінального покарання є взагалі недоцільним. Таким чином, передбачені законодавством види звільнення потенційно охоплюють доволі широке коло випадків притягнення до кримінальної відповідальності.

Отже, можна зробити висновок, що на законодавчому рівні кримінально-правова політика держави спрямована на швидке та ефективне досягнення мети покарання без необхідності його повного відбування.

Метою цієї статті є висвітлення окремих аспектів застосування інституту звільнення від покарання у судовій практиці, як показника реального стану впровадження в життя положень кримінально-правової політики.

Сутність звільнення від покарання полягає у звільненні особи, що вчинила злочин, від: призначення покарання за вчинений злочин, реального відбування покарання, призначеного вироком суду, подальшого відбування частково відбутого засудженим покарання, призначеного судом [2, с. 467].

Співвідношення загальної кількості засуджених та проваджень щодо звільнення від відбування покарання за 2006-2011 рр. становило: у 2006 р. – 72,1%, 2007 – 77,4%, 2008 – 65,2%, 2009 – 59,3%, 2010 – 49,8%, 2011 – 53,2%.

Із наведеного випливає, що інститут звільнення від покарання та його відбу-

вання застосовується доволі широко. Разом з тим, прослідковується яскрава тенденція до скорочення його застосування. Так, якщо у 2006-2007 роках кількість таких проваджень охоплювала більше, ніж 70% засуджених, то у 2010 році – становила менше 50%. Таким чином, за наведений період часу практика застосування цього інституту скоротилася більше, ніж на 20%. В свою чергу це означає збільшення кількості осіб, що реально відбувають покарання. Також слід підкреслити, що наведене відношення відображає лише кількість проваджень, в той же час кількість фактично звільнених осіб є ще меншою.

Аналіз судової статистики щодо практики застосування судами окремих видів звільнення дає змогу визначити та оцінити можливі причини такого скорочення.

Так, частиною четвертою статті 74 Кримінального кодексу України (далі – КК України) передбачено, що особа, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути за вироком суду звільнена від покарання, якщо буде визнано, що з урахуванням бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці цю особу на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною. При цьому необхідно звернути увагу, що стаття 74 КК України регламентує загальні засади звільнення від покарання та його відбування. Підстави застосування наведеного виду звільнення носять оціночний характер і його безпосереднє застосування залежить від здійснення судом індивідуального прогнозування поведінки особи, що вчинила злочин. Таким чином, суд вирішує питання про звільнення особи на підставі частини четвертої ст. 74 КК України виключно на основі власного розсуду. Можливо, саме небажання суддів брати на себе відповідальність за таке рішення, а також велика вірогідність його скасування вищими судовими інстанціями є причиною того, що «кількість цих випадків настільки незначна, що навіть не виділяється

у судовій статистиці на загальнодержавному рівні» [3, с. 205-206].

Звільнення від покарання з випробуванням (ст. 75 КК України) є найбільш застосованим видом звільнення. Співвідношення загальної кількості засуджених та кількості проваджень щодо звільнення від відбування покарання з випробуванням за досліджуваний період становило: у 2006 році – 48,5%, 2007 – 52,2%, 2008 – 44,0%, 2009 – 41,9%, 2010 – 34,5%, 2011 – 38,5%.

Наведені показники висвітлюють загальні тенденції практики застосування такого виду звільнення від покарання і свідчать, що звільнення від покарання з випробуванням є доволі застосованим видом звільнення: до 2008 року з випробуванням звільнялось від покарання близько 50% усіх засуджених.

Разом з тим, не дивлячись на доволі високі загальні показники застосування, спостерігається тенденція його поступового скорочення. За період часу з 2007 року практика застосування звільнення від покарання з випробуванням скоротилася майже на 14%.

Також при вивченні показників практики застосування цього виду звільнення необхідно враховувати низку притаманних саме йому особливостей. Як випливає із положень ст. 75 КК України, питання застосування такого виду звільнення вирішується судом на власний розсуд безпосередньо під час призначення покарання. Особливістю звільнення від покарання з випробуванням є те, що таке питання фактично вирішується двічі: при постановленні вироку, коли особі призначається іспитовий строк (тобто коли суд вирішує питання про можливість призначення особі іспитового строку з можливим наступним звільненням), і після його закінчення, коли вирішується питання про безпосереднє звільнення особи за наслідками відбутого іспитового строку.

У судовій статистиці відображаються лише показники проваджень у справах

про звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням іспитового строку та про скасування звільнення від відбування покарання з випробуванням, тобто проваджень, юридичним фактом порушення яких є закінчення іспитового строку. З урахуванням того, що відповідно до положень ст. 75 КК України іспитовий строк може встановлюватися судом тривалістю від одного року до трьох років, при розгляді практики розгляду судами питання про можливість застосування звільнення від покарання з випробуванням (тобто практики призначення іспитового строку судами) необхідно враховувати відстрочення у часі. Таким чином, тенденція до скорочення застосування почала з'являтися відповідно на 1-3 роки раніше, ніж фактичні показники знайшли своє відображення в статистиці.

При цьому необхідно звернути увагу на співвідношення видів проваджень щодо звільнення від відбування покарання з випробуванням. Так, питома вага проваджень про звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням іспитового строку складала в середньому 88-89%, питома вага проваджень про скасування звільнення від відбування покарання з випробуванням відповідно – 11-12%.

Наведене співвідношення видів проваджень характеризується стабільністю показників, що свідчить про стабільну практику застосування судами звільнення від покарання з випробуванням. Крім того, наведене також свідчить і про ефективність зазначеного виду звільнення, оскільки стабільно низькими є показники кількості проваджень про скасування.

Крім того, доволі показовим є співвідношення розглянутих і задоволених судами справ щодо звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням іспитового строку та скасування звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Найперше необхідно відмітити стабільно високі показники задоволених судами

заяв та подань про звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням іспитового строку: 98-99% (скорочення становить менше 1% за 6 років).

В свою чергу практика задоволення подань про скасування звільнення від відбування покарання з випробуванням свідчить про різний підхід до вирішення цього питання як з боку суб'єктів подання про скасування такого звільнення, так і суду. Так, по-перше, судами задовольняється лише 49,6-58,0% таких подань, тобто майже половина із осіб, щодо яких відповідними органами порушено питання про скасування звільнення від відбування покарання, фактично підлягають звільненню від відбування покарання.

Крім того, практика задоволення подань про скасування звільнення від відбування покарання з випробуванням має тенденцію до скорочення. Починаючи з 2006 р. кількість таких задоволених подань скоротилась на 8,4%. Іншими словами, суди схиляються до фактичного звільнення осіб, щодо яких розглядалося питання про звільнення від покарання з випробуванням. Таким чином на фоні загального скорочення застосування звільнення від покарання з випробуванням, питома вага осіб, що фактично звільняються, по відношенню до осіб, щодо яких застосовується зазначений вид звільнення, має тенденцію до збільшення.

Статтю 79 КК України передбачено підстави та порядок звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років. Фактична кількість таких проваджень є надзвичайно низькою і обчислюється лише десятками одиниць. Так, у 2006 році кількість проваджень щодо звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до семи років, становила 56 проваджень, у 2007 – 33, 2008 – 17, 2009 – 30, 2010 – 35, 2011 – 28, що у співвідношенні до загальної кількості засуджених становило відповідно: 0,032%, 0,020%, 0,010%, 0,018%, 0,018%, 0,015%.

Практика зазначеного виду звільнення від покарання характеризується надзвичайно низькими показниками застосування. Найперше це обумовлено критеріями, визначеними самим кримінальним законом: по-перше, цей вид звільнення розповсюджується лише на вагітних жінок і тих жінок, що мають дітей віком до семи років, по-друге, обмеженим є коло покарань, за умови призначення яких може бути застосовано такий вид звільнення, по-третє, законодавець наділив суд щодо застосування цього виду звільнення дискреційними повноваженнями. Разом з тим, не дивлячись на незначну практику застосування, і тут спостерігається тенденція до скорочення. За період з 2006 року кількість проваджень скоротилася більше, ніж вдвічі.

Положення статті 80 КК України регламентують звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку. Зазначений вид звільнення є обов'язковим, оскільки підставою його застосування є настання факту закінчення встановлених у законі строків з дня набрання обвинувальним вироком законної сили.

Облік проваджень про звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку ведеться на десятки і сотні, що у відносних показниках становить менше 1%. Найбільша кількість проваджень за період часу з 2006 по 2011 рр. була у 2007 р. і становила 286 проваджень, найменша у 2006 р. – 14 проваджень.

Співвідношення розглянутих і задоволених судами справ щодо звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку становило: у 2006 р. – 86,7%, 2007 – 98,5%, 2008 – 94,8%, 2009 – 89,0%, 2010 – 81,8%, 2011 – 73,5%.

Зазначений вид звільнення від відбування покарання є імперативним для суду, проте останній зобов'язаний перевірити наяв-

ність фактів ухилення засудженого від відбування покарання, зупинення чи переривання даності виконання обвинувального висновку. В цілому зазначеній категорії справ притаманний високий рівень задоволення судами. Разом з тим, прослідковується тенденція до скорочення: за п'ять років, починаючи з 2007 р., кількість задоволених справ скоротилася на 25%.

Статтею 81 КК України регламентується застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання.

Якщо більшість видів звільнення від відбування покарання стосуються нетяжких злочинів та злочинів середньої тяжкості, то звільнення від покарання, як умовно-дострокове, розраховане і стимулює позитивну посткримінальну поведінку осіб, коло яких включає, серед іншого, засуджених за умисні тяжкі та особливо тяжкі злочини, а також осіб, які раніше звільнялися умовно-достроково і знову вчинили умисний злочин протягом невідбутої частини покарання. Виходячи з наведеного, можна зробити висновок, що система засобів звільнення від відбування покарання охоплює і осіб, засуджених за найтяжчі злочини – тобто заходи економії репресії та механізми заохочення позитивної посткримінальної поведінки розповсюджуються на усі категорії осіб, незалежно від тяжкості вчинених ними злочинів.

Загальна кількість проваджень та співвідношення загальної кількості засуджених і проваджень щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання за досліджуваний період становила: у 2006 р. – 19,3%, 2007 – 20,3%, 2008 – 16,9%, 2009 – 13,9%, 2010 – 12,6%, 2011 – 11,3%.

Кількість справ щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, що надходять на розгляд суду, мають яскраво виражену тенденцію до скорочення. Якщо у 2006 році фактична кількість таких подань становила 34277, то у 2011 р. – 21188, тобто кількість таких подань скоро-

тилася в 1,6 рази. Відповідно зменшуються і відносні показники таких проваджень: від 19,3-20,3% у 2006-2007 рр. до 11,3% у 2011 р. Таким чином, показники практики застосування такого виду звільнення від покарання за 6 років скоротилися у відносних показниках майже у 2 рази.

Співвідношення розглянутих і задоволених судами справ щодо умовно-дострокового звільнення від покарання дає змогу констатувати надзвичайно високий рівень задоволень судами таких справ: 98-99%.

Наведене відсоткове співвідношення задоволених справ є одним з найвищих серед справ про звільнення від покарання. Простежується незначна тенденція до зниження, проте вона становить менше 2% за 6 років.

При цьому умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, відповідно до положень ст. 407 Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р. (далі – КПК України), застосовувалося суддею районного (міського) суду за місцем відбуття покарання засудженим за спільним поданням органу, що відає відбуванням покарання, і спостережної комісії. Таким чином скорочення практики застосування цього виду звільнення бере початок на рівні вправних установ.

Заміна невідбутої частини покарання більш м'яким регламентується ст. 82 КК України. Підставою для заміни невідбутої частини покарання більш м'яким є такий ступінь виправлення засудженого, при якому подальше його виправлення стає можливим при застосуванні більш м'якого виду покарання, ніж те, яке йому призначене судом. Така можливість зумовлюється тим, що особистість засудженого, його відношення до виконання обов'язків свідчать про успішний перебіг процесу виправлення, який може продовжуватися і в умовах відбування покарання з меншим змістом караного елементу. Можна сказати, що виправлення засудженого як мета покарання іще не досягнута, але її досягнення можливе

при застосуванні карно-виховного впливу меншої інтенсивності, ніж зазначено у вироку [4, с. 334].

Визначені кримінальним законом умови застосування цього виду звільнення дозволяють застосовувати його також до осіб, засуджених за умисні тяжкі та особливо тяжкі злочини. Як і умовно-дострокове звільнення, заміна невідбутої частини покарання більш м'яким є важливим засобом стимулювання позитивної посткримінальної поведінки засуджених, які не підпадають під інші види звільнення від покарання або його відбування.

Практика заміни невідбутої частини покарання більш м'яким є невеликою і становила лише 4220-6257 проваджень на рік. Так, найнижчий рівень застосування зафіксовано у 2010 р. – 2,2% від загальної кількості засуджених, найвищий – 3,9% у 2007 р.

Не дивлячись на низькі показники, спостерігається тенденція до скорочення: за період часу з 2006 року кількість проваджень щодо заміни невідбутої частини покарання більш м'яким скоротилася майже на 1%, що фактично становить близько 1,5 тис. осіб.

Відповідно до положень статті 407 КПК України заміна невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням застосовується судом за спільним поданням органу, що відає відбуванням покарання, і спостережної комісії. Скорочення застосування зазначеного виду звільнення розпочинається на рівні подання відповідних органів.

В той же час, відсоток задоволених судами подань був надзвичайно високим і склав від 93,6% у 2010 р. до 98,2% у 2007 р. При цьому спостерігається стабільна тенденція до скорочення. Так, за період часу з 2006 р. кількість задоволених подань скоротилася приблизно на 4%.

Тобто скорочення кількості осіб, щодо яких застосовується заміна невідбутої частини покарання більш м'яким, відбувається як на етапі підготовки такого подання, так і під час розгляду подань судами.

Статтею 83 КК України передбачено звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років. Фактична кількість проваджень щодо звільнення від покарання вагітних жінок та жінок, що мають дітей віком до трьох років, та їх співвідношення до загальної кількості засуджених протягом 2006-2011 рр. становили: у 2006 р. – 0,05%, 2007 – 0,03%, 2008 – 0,06%, 2009 – 0,10%, 2010 – 0,08%, 2011 – 0,06%.

Для даного виду звільнення характерною є невелика кількість проваджень: від 48 у 2007 р., до 164 у 2009 р. У зв'язку з цим доволі умовно можна судити про стабільність практики застосування цього виду звільнення.

Відповідно до положень статті 84 КК України звільняється від покарання особа, яка під час його відбування захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. Особа, яка після вчинення злочину або постановлення вироку захворіла на іншу тяжку хворобу, що перешкоджає відбуванню покарання, може бути звільнена від покарання або від подальшого його відбування. Зазначений вид звільнення є обов'язковим, якщо особа під час відбування покарання захворіла на психічну хворобу, і альтернативним, якщо така особа захворіла на іншу тяжку хворобу.

Фактична кількість справ, що надходили до суду протягом розглядуваного періоду, залишалася стабільною. Коливання кількості справ становило від 1189 справ у 2006 р. до 1394 справ у 2010 р., що враховуючи загальне коливання кількості засуджених, є цілком припустимим.

По відношенню до загальної кількості засуджених кількість таких справ становить менше 1% і коливання відносних показників є скоріше результатом коливання фактичної кількості засуджених осіб щороку.

В свою чергу, дослідження співвідношення застосування різних видів звільнення

від покарання та його відбування дає змогу зробити висновок, що не дивлячись на суттєве скорочення застосування наведеного інституту, таке співвідношення є відносно стабільним: максимальний показник коливання становить 5,5%.

Так, звільнення від відбування покарання з випробуванням є найбільш застосовуваним видом звільнення (близько 70% від усіх видів звільнення). Друге місце посідає умовно-дострокове звільнення: близько 25%. При цьому якщо за період часу з 2006 р. практика застосування звільнення з випробуванням зросла на 5,1%, то практика застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання скоротилася на 5,5%. Така кореляція може бути пояснена тим, що зазначені види звільнення передбачають фактично однакові вимоги для звільнення щодо особи засудженого та міри признаного покарання. Різниця полягає лише в часі застосування: якщо перший застосовується під час винесення вироку, то другий – після відбуття певної частини покарання.

Отже, виходячи з наведеного, можна зробити висновок, що на фоні скорочення практики застосування інституту звільнення від покарання серед видів звільнення збільшилась питома частка застосування звільнення з випробуванням, тобто звільнення від покарання на противагу звільнення від його відбування.

На третьому місці знаходиться такий вид звільнення від відбування покарання, як заміна невідбутої частини покарання більш м'яким – близько 5%. Застосування усіх інших видів звільнень в середньому становить менше 1% кожен.

В основі такого розподілу навантажень у застосування різних видів звільнення лежить значна кількість факторів: обов'язковий чи альтернативний вид звільнення, умовний чи безумовний, є видом звільнення від покарання, його відбування чи подальшого відбування тощо.

Так, питання про звільнення від відбування покарання з випробуванням вирішується безпосередньо у залі суду по завершенні судового розгляду. Крім того, закон окреслює доволі широке коло осіб, до яких може бути застосований такий вид звільнення. Отже, як уже зазначалося вище, за період 2006-2011 рр. близько 40-50% засуджених було звільнено від покарання з випробуванням.

Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання застосовується до осіб, які відбули певну частину призначеного їм покарання. Щодо осіб, які розпочали реальне відбування призначеного їм покарання, такий вид звільнення також є досить застосовуваним і охоплює приблизно 30-50% засуджених.

Стабільністю кількісних показників у застосуванні вирізняються альтернативні види такого застосування щодо жінок та обов'язкові види звільнень. Щодо останніх необхідно зазначити, що їх наявність у кримінальному законі обумовлена об'єктивними умовами (недоцільність відбування покарання після закінчення строків давності його виконання; неможливість відбування покарання у зв'язку з хворобою), а отже, стабільність є основною характеристикою застосування обов'язкових видів звільнення. Крім того, для наведених видів звільнень характерним є низький відсоток застосування.

Підсумовуючи наведене, можна зробити такі висновки.

Кримінально-правова політика спрямована на те, щоб індивідуалізація застосування заходів кримінально-правового впливу на конкретну особу здійснювалась протягом усього часу виконання вироку. Передбачені законодавством види звільнення потенційно охоплюють доволі широке коло випадків притягнення до кримінальної відповідальності.

Разом з тим, практика застосування інституту звільнення від покарання та його відбування має яскраву тенденцію до скорочення. В першу чергу, це стосується звільнення від відбування покарання з випробуванням та умовно-дострокового звільнення від відбування покарання як найбільш застосовуваних видів звільнення.

Враховуючи наведені фактори, можна стверджувати, що на практиці спостерігається збільшення кількості осіб, що реально відбувають покарання, у зв'язку із скороченням застосування інституту звільнення від покарання на фоні збільшення фактичної кількості засуджених осіб.

Скорочення застосування інституту звільнення від покарання та його відбування свідчить про скорочення заходів по індивідуалізації впливу на особу. А отже, не можна вести мову про досягнення цілей кримінально-правової політики, підвищення її ефективності.

Список використаної літератури

1. Фріс П. А. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. для студ. вищих навч. закладів. – К. : Атіка, 2004. – 488 с.
2. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть : учеб. дополн. / Под ред. Л. В. Иногамовой-Хегай, А. И. Рарога, А. И. Чучаева. – М. : ИНФРА-М : КОНТРАКТ, 2005. – 553 с.
3. Фріс П. А. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми / П. А. Фріс. – К. : Атіка, 2005. – 332 с.
4. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : в 2-х ч. : Загальна частина / Під заг. ред. М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка. – К., Форум, 2001. – 388 с.